
Het parallel marxistisch project van Alain Touraine

Dany Jacobs

Bespreking van:

Willem de Nijs, **Alain Touraine. Het sociologische geweten van de geprogrammeerde samenleving**, Tilburg University Press, Tilburg 1987.

Tot nu bestond geen echt overzicht van het complete werk van Alain Touraine. Het proefschrift van Willem de Nijs betekent dan ook een belangrijke stap vooruit door het inzicht dat het verschaft in de *theoretische continuïteit* van deze socioloog. Wie op basis van de titel een overzicht verwacht van Touraines complete werk, komt echter bedrogen uit. Op pagina 1 verduidelijkt De Nijs reeds dat de nadruk niet zal liggen op de meer inhoudelijke bijdragen en theorieën van Touraine, maar op het conceptuele en analytische kader waarbinnen die theorieën ontwikkeld zijn. Met behulp van De Nijs' proefschrift wordt het wel gemakkelijker om de andere werken van Touraine te plaatsen. Door de keuze voor het conceptueel en analytisch kader is het intussen een taai boekwerk gebleven. Ook enkele belangrijke tekortkomingen in de afwerking dragen daartoe bij.

Na een gedegen uiteenzetting over de specifieke Franse sociologische tradities, waarbinnen Touraine te situeren is, beperkt De Nijs zich tot drie belangrijke fases in Touraines werk: de arbeidssociologische onderzoeken in de jaren vijftig, het 'oprekken' van de problematiek daaruit in zijn proefschrift *Sociologie de l'action* uit 1965 en ten slotte de latere theoretische en methodische ontwikkelingen in *Production de la société* (1973) en *La voix et le regard* (1978). Het leuke is dat De Nijs zijn centrale stelling over Touraines ontwikkeling giet in het door Touraine zo geliefde trichotome, dialectische model: "Sociologie de l'Action" vormt in de evolutie van het werk van Touraine een overgangsfase (fase B), waarin een contradictoire ontmoeting plaatsvindt van een daaraan voorafgaande empirische onderzoeksfase (fase A) en een daaropvolgende zich op hoog abstractieniveau bewegende theoriefase (fase C)' (56).

De kern van Touraines model over de ontwikkeling van de maatschappij zelf ligt in wat De Nijs het oprekken van de problematiek uit de eerste arbeidssociologische onderzoeken noemt. In die onderzoeken kwam Touraine tot de ontdekking dat hoe verder de automatisering zich doorzet, hoe meer de sociale kant van het technisch systeem op de voorgrond treedt. Waar in een eerste fase (A) de arbeid op ambachtelijke wijze georganiseerd was, leidt de opkomst van gespecialiseerde machines (fase B) zowel tot een decompositie van de individu-

ele vakarbeid als tot een recompositie op collectief, organisatorisch niveau, waardoor de produktie vooral op principes van rationele organisatie en coördinatie komt te berusten. In de laatste fase (C) wordt ook de machine minder gespecialiseerd, zodat de sociale dimensie ervan doorslaggevend wordt (74-78). Dit stuk is voor arbeidssociologen bijzonder fascinerend omdat blijkt dat Touraine met zijn model, dat hij in 1949 voor het eerst formuleerde, verder komt dan de vooral op ambachtelijke uitgangspunten stoelende analyses van vele (ook latere) critici van de automatisering – denk aan Harry Braverman in zijn befaamde *Labor and capital* uit 1974.

In zijn latere werk legt Touraine echter steeds meer de nadruk op de algemeen-maatschappelijke consequenties van zijn ontdekking. Steeds explicieter poneert hij dat in de laatste fase van de technologische ontwikkeling – de ‘post-industriële’ of ‘geprogrammeerde’ maatschappij – de vrijheidsmarges voor sociaal handelen in principe bijna onbeperkt worden. De handelingssociologie die hij in zijn eigen dissertatie ontwerpt, ziet hij dan ook zelf als een uiting van de maatschappelijke evolutie in die richting. Een andere consequentie is dat de centrale klassentegenstelling uit de industriële maatschappij stilaan plaats maakt voor een nieuwe – tussen bestuurders en bestuurd – over de controle van de maatschappij in haar geheel. Het meest recente onderzoek van Touraine is dan ook een zoektocht naar de nieuwe sociale bewegingen die de verzetskant binnen die nieuwe tegenstelling belichamen.

Het is De Nijs’ verdienste deze structuur uit Touraines werk gedistilleerd te hebben – werkelijk een grote hulp bij het begrijpen van diens soms moeilijke werk. Deze hoofdlijn blijft ook de rationele kern van heel Touraines sociologische bijdrage. Al snel wordt echter duidelijk dat Touraine in de concrete uitwerking van zijn theorie voortdurend in grote contradicties verzeild raakt en De Nijs levert geen geringe bijdrage aan het ontrafelen daarvan. De belangrijkste die in het werk van Touraine telkens weer opduikt, is ongetwijfeld dat het sociaal handelen in principe vrij is, terwijl Touraine het resultaat ervan al kent. Een andere is Touraines verwijt aan andere sociologische benaderingen dat ze achterlopen bij het culturele voorstellingsvermogen dat de moderne samenleving van zichzelf heeft verworven, terwijl zijn eigen handelingssociologie zich ten doel stelt de maatschappij van haar zelf geproduceerde, maar verdrongen culturele model bewust te maken.

Het feit dat De Nijs vrijwel niet ingaat op Touraines inhoudelijke bijdragen over de postindustriële maatschappij of over de concrete rol van sociale bewegingen daarin, verhindert hem echter om na te gaan hoe Touraine in die werken zelf met die tegenstellingen omgaat. Op een zelfde wijze zou het interessant geweest zijn om *systematisch te onderzoeken* of de bezwaren tegen Touraines methode van ‘sociologische interventie’, een methode waarmee het inderdaad moeilijk lijkt zijn theorie te falsifiëren, in de praktijk niet stilaan wordt verbe-

terd en aangepast. Nu *illustreert* De Nijs hoogstens hoe in bepaalde onderzoeken op problematische wijze te werk wordt gegaan.

In het algemeen vind ik overigens dat De Nijs zich wat te veel op zijn hoofdlijn toespitst. Zelfs belangrijke onderdelen uit de vier door hem besproken centrale werken blijven onbesproken. Zo wordt de organisatietynologie uit *Sociologie de l'action* niet behandeld, omdat dit elders in het Nederlands al voldoende gebeurd is, maar verder wordt die typologie dan wel gehanteerd. Als men een boek buiten het dissertatiecircuit uitgeeft, mag men er toch niet van uitgaan dat degene die het boek leest tegelijk ook alle andere relevante literatuur in huis haalt? Ook het grootste deel van de verdere theoretische ontwikkeling op het vlak van de sociale bewegingen, die toch de helft van *La voix et le regard* beslaat, wordt op een korte passage na zonder enige verdere vermelding of verantwoording overgeslagen. Bij het lezen krijg je overigens de indruk dat De Nijs evolueert van bewonderaar van het vroege werk tot steeds meer geïrriteerde criticus van het latere, zodat hij op de duur met al maar grotere schreden naar het einde snelt.

Daarmee zijn we bij de tekortkomingen in de afwerking aanbeland. Eerst en vooral zijn er die op het vlak van de taal en ik kan niet nalaten daarbij stil te staan. Hier is niet meer sprake van tekortkomingen, maar van ernstige nalatigheid. Er zijn niet alleen de ook elders steeds meer voorkomende fouten als verkeerde afbrekingen op het einde van de regel, het verwisselen van d's en t's in actieve werkwoordsvormen en voltooid deelwoorden of de contaminaties zoals 'veralgemeiniseren'. Daarnaast wordt men geconfronteerd met gallicismen zoals 'revendicatie' en 'vigueur', die men met wat goede wil misschien aan het onderwerp zou kunnen toeschrijven. Het wordt echter helemaal erg met halve vertalingen zoals 'historisch sujet' en 'projetniveaus', fouten als 'merocratisch', 'Junckers', 'contradictieve', de consequent volgehouden, spelling van 'continu' in alle verbuigingen als 'continue', het op Duitse wijze citeren van de Vlaamse socioloog Van Ostrive als Ostrive, het verkeerd gebruik van het koppelteken in zinswendingen als 'zijn historische handelingssociologie', die 'ontwikkeld is uit- en voortborduurt op'. Ten slotte zijn er nog de vele kromme formuleringen zoals 'Durkheims bekleding van de leerstoel sociologie', 'een negatief felle toonzetting' of 'de Poolse solidariteitsbeweging' (waar de beweging Solidariteit bedoeld wordt). Ook in de Franse citaten wemelt het van de fouten.

Persoonlijk begrijp ik niet dat een tekst die een promotor, een manuscript-commissie en een redacteur van een uitgeverij moet passeren, nog zoveel fouten bevat. Nog minder begrijp ik dat iemand zich op dergelijke wijze aan een breder publiek wil presenteren.

Twee andere tekortkomingen in de afwerking zijn meer theoretisch van aard. De eerste is dat De Nijs zijn kritiek niet doortrekt naar een scherpe eindbeoordeling. Staat na de studie van Touraines werk nog een vorm van – eventueel

door De Nijs geconstrueerde – coherentie overeind of is het een hopeloos kluwen van contradictorische bekommernissen gebleven? De Nijs neemt hier op eens zijn toevlucht tot beeldspraak: 'Dat dit theoretisch bouwwerk, gezien de uiteenlopende bouwstijlen waarmee het is geconstrueerd, niet helemaal tot een nieuwe architectonische eenheid is uitgegroeid, is een bijkomstigheid die niets af doet (sic) aan de gedurfde en virtuose (sic) prestatie van Touraine' (278). Het positieve overweegt dus, maar De Nijs is niet helemaal zeker. Uit de slotzin van zijn proefschrift blijkt immers dat zijn grootste bekommernis is nog op tijd de juiste uitgang uit dit bouwwerk te vinden. In de stevigheid van de constructie heeft hij dus toch niet veel vertrouwen.

Ook op een andere – daarmee verbonden – wijze schiet de eindevaluatie te kort. Op obligate wijze wordt Touraine achtereenvolgens met Durkheim, Weber en Marx vergeleken en de conclusie is dat er wel van alles in zit, zodat het moeilijk is hem in een van de bekende paradigma-scholen onder te brengen (275-278). Honderd pagina's vroeger – maar toen was de eindevaluatie nog niet in zicht – heeft hij al op scherpere wijze proberen aan te tonen dat Touraine verschillende, onverenigbare intellectuele tradities met elkaar wil verbinden. Ik vind die laatste stelling overtrokken en de eerste te zwak. De Nijs' boek bevat intussen veel materiaal op basis waarvan men Touraines project beter kan typeren om zo de impasses en tekortkomingen ervan beter te begrijpen.

Impliciet bevestigt De Nijs dat Touraine veel interpretatoren op het verkeerde heeft gezet door zijn sociologie een handelingssociologie te noemen, waardoor ze hem met Weber gingen associëren (zie recentelijk bij voorbeeld nog Lammers, *Organisaties vergelijkenderwijs*, p. 115). Weber komt in De Nijs' proefschrift nauwelijks voor. Waar nog het meest expliciet onder het kopje 'in het voetspoor van Weber' naar deze socioloog verwezen wordt, springt dadelijk Touraines kritiek op de ideaaltypen in het oog. Sociaal handelen wordt bij Touraine begrepen als 'historische praxis', handelen waarbij de inhoudelijke oriëntatie gericht is op het 'historisch subject' – wat later 'historiciteit' zal worden –, een begrip dat meer hegeliaanse dan weberiaanse connotaties heeft. In zijn eindbeoordeling stelt De Nijs dan weer dat volgens Touraine Weber de normatieve oriëntaties nog te veel buiten het sociale handelen zelf plaatst, maar elders blijkt die breuk bij Touraine zelf minstens zo groot te zijn.

In De Nijs' boek vind ik wel ontelbare bevestigingen voor mijn reeds langer bestaande indruk dat Touraines wetenschappelijk project in sterke mate getekend is door een – grotendeels impliciet gebleven – confrontatie met het marxisme. Op basis van De Nijs' werkstuk denk ik nu dat de tekortkomingen in Touraines benadering liggen in het feit dat zijn 'marxiserende paralleltheorie' is blijven steken in een hegeliaans soort objectivisme. Dat is uiteraard niet meer dan een hypothese, maar zoals ik hieronder aantoon zijn de aanduidingen ervoor toch sterk.

Eerst en vooral is er natuurlijk de invloed van Touraines oorspronkelijke leermeester Georges Friedmann. Op punten zoals de evaluatie van de technische ontwikkeling heeft Touraine zich duidelijk van Friedmann geëmancipeerd, maar op het punt van de gelijkschakeling van het arbeidsbegrip met het begrip praxis, in het verlengde van de jonge Marx, is de navelstreng nooit doorgeknipt (114, 133-138). Het is opvallend dat Touraine daarbij probeert een tegenstelling tussen subject en object te vermijden door de twee aspecten te fuseren (173-175) – een aanpak, waarin de hegeliaans-marxistische filosoof Lukács al voorging, met soortgelijke problemen als Touraine.

Vervolgens is er het vooruitgangsoptimisme, dat bovendien voortdurend in de dialectische, trichotome vorm wordt gegoten. De postindustriële maatschappij brengt weliswaar niet het einde van de klassenstrijd met zich – opvallend is dat De Nijs hier Marx in bescherming neemt (242) –, maar Touraines visie erop roept wel associaties op met Marx' 'rijk der vrijheid'; verder noemt Touraine dit stadium ook het einde van de geschiedenis (238) (De Nijs citeert hier uit *Production de la société*. In *La voix et le regard* (p. 10) stelt Touraine dat de geschiedenis nu pas een aanvang neemt). In dit kader werd ook reeds de paradox genoemd dat, terwijl Touraine zijn sociologie ook wel eens die van de vrijheid noemt, de evolutie als onontkoombaar naar voren komt en in die zin zelfs legitimerend kan werken (183-185) – een dergelijke legitimerende functie vervulde een objectivistische interpretatie van het marxisme, het zogenaamde 'legaal marxisme', ongeveer honderd jaar geleden reeds in Rusland.

Hoe is dit objectivisme nu te verklaren? Touraine is zoals gezegd geïnteresseerd in sociaal handelen als historische praxis, praxis die de historiciteit van een maatschappelijk systeem betreft. Terzelfdertijd is hij echter gefascineerd door de dwingende macht van de technologische evolutie en ziet hij niet goed hoe het sociaal handelen, zelfs dat van klassen, hierin verandering kan brengen. Dat is zo men wil een materialistische kern, die vanaf de eerste onderzoeken in zijn werk aanwezig is en waar hij ondanks al zijn actionalistische bekommernissen niet van af te brengen is. Hiermee belandt hij echter in het historicistische kader – en de hegeliaanse conceptie van vrijheid als doen wat in het verlengde van de ontwikkeling ligt – dat hij juist wilde vermijden.

De vraag is dan of het hegeliaanse vrijheidsbegrip actief dan wel passief wordt ingevuld, of er met andere woorden binnen de ontwikkeling nog ruimte is voor initiatief dat er op een of andere wijze toe doet. Touraines benadering is op dit punt zeker passiever dan de meeste marxistische. Klassen kunnen bij hem enkel binnen de bestaande historiciteit functioneren (227), terwijl bij de meeste marxisten klassen en bewegingen ontwikkelingen naar een andere 'historiciteit' wel degelijk kunnen versnellen, vertragen of zelfs tegenhouden. Bij Touraine dreigt daarentegen een theoretische impasse, waarbij op de duur onduidelijk is hoe maatschappelijke verandering kan plaatsvinden (213-214).

De eerste oplossing die Touraine voor dit laatste probleem vindt, is een soort imperialismetheorie: de ene staat legt de andere een nieuwe vorm van historiciteit op en daardoor wordt ook in de eerste de eigen historiciteit veranderd (232). Oorlog en bedreiging van buitenaf worden dan ter verklaring van veranderingen binnen de maatschappij naar voren geschoven (213-214). Ook deze dialectische constructie kan men reeds bij Hegel aantreffen. Oorlog bezat voor Hegel dan ook een hogere ethische waarde dan vrede. Bij Touraine vervult de staat in deze processen de rol van 'super-actor', nog een notie die bij Hegel letterlijk is terug te vinden.

Touraines tweede oplossing voor het probleem lijkt marxistischer. De verklaring voor de maatschappelijke verandering zoekt hij nu in een combinatie van vormen van investering en van sociale participatie, waarbij de staat een belangrijke rol speelt. Daarbij zijn verschillende scenario's mogelijk (*La voix et le regard*, p. 141-144). Terzelfdertijd probeert hij hierbij ingenieuze kritieken op het marxisme te formuleren, die voor een groot stuk echter op hemzelf terugslaan, omdat ze gebaseerd zijn op de verwarring die hij zelf eerst geschapen heeft – zoals De Nijs terecht aantoonde (235-238).

In *La voix et le regard* lijkt het er echter op dat Touraine – weliswaar niet theoretisch, maar via zijn methode van de 'sociologische interventie' – de objectivistische impasse probeert te doorbreken en, zoals Marx met zijn stellingen over Feuerbach, de ergste uitwassen van zijn hegelianisme onder controle wil krijgen: de sociologen hebben lang genoeg geprobeerd de werkelijkheid te interpreteren, het komt er op aan haar te veranderen. Klassen en bewegingen kunnen nu blijkbaar maatschappelijke processen versnellen en daardoor dus ook voor een deel invullen. Zoals De Nijs het stelt wil Touraine met zijn onderzoeksprogramma de handelingscapaciteit van de door hem geselecteerde protestgroepen verbeteren om zo ten slotte ook de historiciteit van de samenleving zelf op een hoger plan te brengen (247) – het hegeliaanse vrijheidsbegrip wordt daardoor dus op een meer actieve manier ingevuld.

Zoals Marx de vertegenwoordigers van de arbeidersbeweging wist te overtuigen van hun historische rol, zo probeert Touraine de door hem geselecteerde vertegenwoordigers van nieuwe sociale bewegingen er toe te brengen hun acties niet enkel voor de korte termijn te interpreteren, maar ze te beschouwen binnen de sociale ontwikkeling om aan die ontwikkeling ook beter te kunnen bijdragen. Zijn handelingssociologie lijkt daarmee – althans in principe – voor het eerst de impasse van haar te eenzijdig objectivisme te doorbreken.

In de praktijk heeft Touraine tot nu toe echter minder succes. De mensen uit de bewegingen blijken niet bereid de hooggestemde rol die Touraine voor hen heeft weggelegd, op te nemen (zie bij voorbeeld ook de discussies met mensen uit verschillende bewegingen in het door Touraine zelf geredigeerde boek *Mouvements sociaux d'aujourd'hui* (1982, Paris, Editions Ouvrières) dat De Nijs

blijkbaar niet kent). Bovendien begon de antikernenergiebeweging, juist toen die door Touraine was ontdekt als centrale sociale beweging in de geprogrammeerde maatschappij en hij zijn 'interventie' daarnaar inzette, snel uit elkaar te vallen (zie de tussenkomst van zijn medeonderzoeker Zsuzsa Hegedüs daarover in het zojuist genoemde boek, p. 44).

Tijdens een lezing in Nijmegen op 19 juni jongstleden – dezelfde dag dat hij ook in Tilburg moest zijn voor De Nijs' promotie – noemde Touraine nu weer de vrouwenbeweging als meest centrale beweging en zijn beschrijving ervan was zo idealiserend, dat nog maar weinig feministes die zouden willen onderschrijven. De kans is dan ook niet groot dat deze beweging Touraine als ideoloog zal (h)erkennen. Hoe komt dat nu? Touraine is toch niet onbekend, hij is niet moeilijker dan Marx en ook hij gaat geen kreet uit de weg om zich bij de bewegingen populair te maken (in *La voix et le regard* bijvoorbeeld p. 26: 'Onze maatschappijen geloven in tegendeel niet meer in de vooruitgang; ze verwerpen het geloof in de wetenschap als instrument van een bevrijdende kracht'). Zouden de mensen uit de bewegingen zoveel nuchterder geworden zijn en minder gevoelig voor gezwollen retoriek? Misschien voor een deel, al ken ik weinig massale bewegingen zonder de passie van de grote droom.

Het probleem is veeleer dat wat Touraine de bewegingen te bieden heeft eigenlijk een lege huls is. Nergens wordt immers duidelijk hoe de bewegingen, hoe 'centraal' ze in de nieuwe maatschappij ook mogen zijn, aan de maatschappelijke ontwikkeling bijdragen. In zijn objectivistische schema komt de nieuwe maatschappij er toch, of de bewegingen actief zijn of niet, of ze zichzelf op de korte dan wel op de lange termijn definiëren. Touraine belooft de bewegingen niet dat ze de macht kunnen veroveren binnen de nieuwe maatschappij. In tegendeel, ze lijken tot eeuwig verzet gedoemd. De enige wortel die hij ze voorhoudt is dat ze een belangrijke historische beweging zijn in een nieuwe maatschappij. In het theoretisch deel van *La voix et le regard* (p. 20-37) gaat Touraine bovendien zo ver de zeven opeenvolgende stadia op te noemen waarin het verzet in de overgangperiode van de industriële naar de geprogrammeerde samenleving gestalte zal krijgen. Op het einde daarvan stelt hij dat de resultaten van zijn onderzoeken hem in staat zullen stellen de sociale geschiedenis van morgen te schrijven.

In zijn autobiografische notities (*Un désir d'histoire*, p. 81) zegt Touraine dat hij door zijn critici zowel technocraat als 'gauchist' is genoemd. Touraines hart klopt links – dat blijkt uit zijn sympathie voor en ondersteuning van de sociale bewegingen –, maar zijn rationele analyse maakt hem telkens weer een technocraat. Uit De Nijs' boek wordt niet duidelijk waarom hij Touraine het (sociologisch) geweten van de geprogrammeerde samenleving noemt. Veeleer lijkt Touraine er de ideoloog van te zijn. Zoals De Nijs opmerkt bevat Touraines inhoudelijke werk een schat aan sociologische inzichten en hypotheses. Touraine

is ongetwijfeld een intellectueel die voortdurend probeert met behulp van nieuwe concepten, theorieën en schema's te begrijpen wat er in de maatschappij gaande is. Daarbij rekent hij genadeloos af met alle (andere) ideologen, maar telkens haalt ook de hartstocht voor zijn eigen systeem de bovenhand en vervalt hij in het soort clichés en wetenschappelijke kitsch, die hij anderen – en zeker marxisten – nooit vergeeft. Als Touraine een sociologisch geweten heeft, dan zal het ongetwijfeld veel te lijden hebben.

Ik kan overigens begrijpen dat De Nijs geen zin had om iets dergelijks hardop te zeggen. Voor een sympathieke en ook fascinerende intellectueel als Touraine is men nu eenmaal sneller geneigd verzachtende omstandigheden te bepleiten als die zich niet in het wetenschappelijk keurslijf laat opsluiten. Overmatige aandacht voor geldigheid en betrouwbaarheid leidt immers dikwijls tot irrelevante en saaie literatuur. Mijn beoordeling van De Nijs' proefschrift, aan het begin van deze bespreking, houd ik intussen staande. Het is de beste opstap naar het werk van Touraine die er te vinden is, maar het blijft studieliteratuur.